

**KÓRKEM SHÍĞARMALARDA DIALEKTKLIK
ETNOGRAFİZMLERDİŇ QOLLANÍLÍWÍ
(M.NIZANOV SHIĞARMALARÍ TIYKARÍNDÁ)**

Xalmuratova Dilbar Yakıpbayevna

*Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámlekетilik pedagogikalıq instituti
tayanish doktorantı*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИАЛЕКТИЧЕСКИХ
ЭТНОГРАФИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЕ (НА МАТЕРИАЛЕ
М.НЫЗАНОВА)**

Xalmuratova Dilbar Якыпбайевна

*doktorant (PhD) Нукусского государственного
педагогического института имени Ажинияза*

**THE USE OF DIALECTIC ETHNOGRAPHISMS IN
WORKS OF ART (BASED ON THE MATERIAL OF
M/NYZANOV)**

Xalmuratova Dilbar Yakipbayevna

*PhD student Nukus state pedagogical institute named after
Ajiniyaz*

Annotatsiya: Etnografiymlar har bir xalqning o'ziga xos milliyigini o'zida aks etgan madaniyati sanaladi. Ushbu maqolada badiiy asar ustasi M.Nizanov asarlari tilida qo'llanilgan dialektga xos etnografiymlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: etnografiym, badiiy asar, dialektik etnografiym, urf-odat, isnonch.

Аннотация: Этнографизмы — культурное явление, отражающее неповторимую национальность каждого народа. В статье рассматриваются диалектно-специфические этнографизмы, используемые в языке произведений мастера художественного творчества М. Низанова. **Ключевые слова:** этнографизм, художественное произведение, диалектный этнографизм, традиция, верование.

Abstract: Ethnographisms are a cultural phenomenon that reflects the unique nationality of each people. This article discusses dialect-specific ethnographisms used in the language of the works of the master of artistic works M. Nizanov.

Keywords: ethnographism, artistic work, dialectical ethnographism, tradition, belief.

Kórkem shígarma xaliqtıń aynası bolıp, sóz benen súwret salıw arqalı payda boladı. Hár qanday haqiyqı kórkem shígarma jazıwshı eleginen ótip, saralanǵan, óz orına iye bolǵan, xalqımızdıń júreginen orın alǵan qunlı, teńi-tayı joq dóretpeler sanaladi. Kórkem sóz sheberi shígarmanıń mazmunlı, tásırlı, kórkem hám isenimli shíǵıwı ushin ulıwma xalıqlıq tildiń barlıq elementlerinen paydalananı, olar arqalı shígarmani bayıtadı. Usınday shígarmaniń kórkem, tásırlı, isenimli

shíǵıwında til biliminde qollanılıw sheńberi tar bolǵan, sheklengen, belgili bir aymaq tilinde qollanılıwshı dialektlik sózlerdiń ornı júdá ayriqsha. Dialekt sózler belgili bir aymaq turǵınları tiliniń ózine tán ózgesheligi. Dialektlik etnografiymler belgili bir aymaqtiń turmis tirishiliginıń, úrp-ádet, dástúrleriniń ózgesheligin ózinde sáwlelendiredi.

Etnografiymler áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan bay miyrasımız bolıp, hár bir xaliqtıń ózine tán bolǵan turmis-tárizi, úrp-ádet, dástúrleri,

[https://orcid.org/0009-
0003-4738-5446](https://orcid.org/0009-0003-4738-5446)
[dilbarxalmuratova242@g
mail.com](mailto:dilbarxalmuratova242@mail.com)

milliylikti sáwlelendiriewshi mádeniyati sanaladi. Etnografizmelerde belgili bir xalıqtıń jasaw tárizine tiyisli bolǵan barlıq dúnyasin kóremiz. Bul etnografizmeler olardıń ózine tán bolǵan ayriqsha belgilerin kórsetedi.

Dialektologiya tarawı etnografiya menen tíǵız baylanıslı. Jákandegi barlıq xalıqlardıń, etnik birliklerdiń túrli tipleri, olardıń kelip shıǵıwı (etnogenezi), turmis tárizi, úrp-ádetleri, materiallıq hám mánawiy rawajlanıw dárejesinen qattiy názer, teń halda óz-ara ayırmashılıǵı yamasa ulıwmalıǵı hám uqsaslıǵın, olardıń ayriqsha qásiyetlerin úyreniwshi arnawlı pán tarawı etnografiya páni lingvistika, atap aytqanda, dialektologiya menen júdá jaqın baylanısta bolıwı tábiyyiy hal bolıp tabıladı. Sebebi qanday da bir xalıqtıń turmisi, úrp-ádeti, mádeniyati, eń dáslep, tildegi sózlerde, málím bir aymaqta jasap atırǵan dialect, dialect wákilleriniń sóylewinde óz kórinisin tabadı. [1:9.]

Hár bir xalıqtıń ayriqsha milliyigin ańlatiwshı leksikaligiyalıq birliklerdiń bir bólegen dialektlik leksika qurayıdı. Dialektlik leksika málím aymaqǵa tiyisli, jergilikli turmisti sáwlelendiriewi menen etnografizmlarge uqsas bolsa da, dialektlik leksikanıń málím bir bólegi ǵana etnografizm bola aladı [2:35.]

Dialektlik etnografizmeler kórkem shıǵarmalarda belgili bir aymaqtań jasaw tirishiligin, úrp-ádet, dástúrlerin, mádeniyatınıń ózine tán bolǵan belgilerin, tillik ózgesheligin kórsetiw ushin qollanıladı. Qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshısı M.Nızanov shıǵarmaları óziniń obrazǵa baylıǵı, kórkemliliǵı, sonday-aq tariyxıylıǵı menen hár bir oqıwshınıń súyikli jazıwshısı sanaladi. Jazıwshı shıǵarmaları dialektlik etnografizmlerge oǵada bay sanaladi. Kórkem sóz ustası hár bir dialektlik etnografizmdi júdá sheberlik penen óz ornında qollanıp, qaraqalpaq xalqınıń belgili bir aymaqtaǵı ózine tán bolǵan úrp-ádet, dástúrlerin xalqımız qádirlep, atadan-balaǵa, áwladtan-áwladqa jetkerip kiyatırǵanlıǵın shıǵarmaları arqalı ashıp beredi. Misali:

Kelinniń kelgenine de bir jıl bolayın dep tur,- dedi enim. -Ele **jaydaq** kórinedi. Men «**jaydaq**» degenge túsinbedim.

-«Kótermedi» degeni gó. Til-suqtan kótermey júrme eken?

-Ha-aw... Endi ne dep ediń?! Anıq «**aq miltiqqa tap bolsań** óltiredi-ám! Ózimniń balamniń tımsalında kórdim-ǵo?» («Dushpan», 13-b.)

Seni hesh kim aq juwıp, arıw kepinlemede. **Jawırını joq kostyum** kiygizip jerge beredi. («Dárbdar», 124-b.)

Soń shıyıqshi bergen bir **jayman** menen besaltı bawırsaqtı «teberik» dep dásturxanına qaytadan qoydı. («Dushpan», 9-b.)

Berilgen misaldaǵı **jaydaq** sózi kelinniń hámledar, eki qabat bolmawı mánisinde kelgen bolsa, qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde jaydaq-er-toqimsız, jalańash mánisin bildiredi delingen. [3:300.] **Aq miltiqqa tap bolıw** etnografizmi adamnıń kózi tiyw, jaman názeri tiyw mánisin ańlatadi. Bunda ananıń óz balasınıń keleshegin uwayımlap, oğan jaman nárse jabısqanın yaǵníy kóz tiygennen dep túsiniwin kórsetedi. **Aq miltiqqa tap bolıw** dialektlik etnografizminiń tiykarında diniy isenimler jatadi, yaǵníy adamnıń tańlanıwı nátiyjesinde payda bolǵan jaman kúshlerdiń, jawız ruwxlardıń jabısıwı dep túsiniledi. Bunda aq reń-kiyeli, miltiq-jawız, jaman qural. Xalqımızda bul **kóz tiyw, kózigiw** dep ataladı hám bugan xalqımız shin kewlinen isenip, ózlerin jaman kózlerden qorǵaw maqsetinde kóz monshaq, ilgeshek yamasa qızıl reńli narseler taǵıp júredi, qaltasına duz salıp júredi, sonıń menen birge kózikken adamdı hár túrli ámeller menen emleydi. Mäselen, úyge birew kelip, sol adamnıń kózi tiygen bolsa, ol ketkennen soń úydiń qapılarınıń tutqıshlarına qaynaǵan suw quyıp shıǵadı hám sol suwdı kózikken balaǵa ishkizedi, jáne de sol adamnıń kózi tiydi dep gúmanlansa, onıń kiyiminiń bir shetin alıp, kózikken balanı aylandırıp tútetip shıǵadı. Al, úylerin jaman názerden qorǵaw ushin úyiniń darwaza joqarsına duz, qızıl reńli tawar, úsh mýyesh túrindegi tumar, qoshqardıń gellesin qıstırıp qoyadı. Sonday-aq kishkene balalardıń denesinde iyttıń iysiniń shıǵıwin, murnınıń qaptalında tamirdıń kórinıwin **iyttiyme** dep ataydı hám iyttiyemesin ketiriw ushin iyttıń awqat jegen tabaǵına shomıldırıdı, bunnan balanı iyttiyemesi, kózigiwi ketedi dep túsiniledi. Jazıwshı bul dialektlik etnografizmelerdi jergilikli koloritti beriw ushin, haqıqıy turmisti súwretlew ushin jergilikli xalıqtıń sóylew tilin paydalaniw arqalı shıǵarmanıń isenimliligin artırǵan hám sol aymaqtań mádeniy miyrasın, tillik ózgesheligin kórsetken.

Kórsetilgen misaldaǵı **jawırını joq kostyum** dialektizmi qaytıs bolǵan adamdı aqqa orap kiyindiriw mánisinde aytılǵan, yaǵníy aq tawar onıń kiyimi, onıń hesh qanday belgileri bolmaydı. Bul

dialektizm ádebiy tilde **aq kepin, kepin** túrinde ushırasadı. Xalqımız dástúrlarinde ólgen adamdı shomıldırıp, onı aqqa orap kiyindiriw-bul musılmanshılıqtıń shártı dep esaplaǵan. Bul dástúr haqqında X. Esbergenov bilay deydi: «Dinge iseniwshi qaraqalpaqlar ol dúnyada da usı dúnyadaǵı sıyaqlı ómir boladı dep esaplap, ólini kepin dep atalatuǵın ayriqsha kiyimge kiyindiriw jónindegi musılmán dástúrin saqlaǵan. Olardıń túsinikları boyinsha tiri waqıttıń kiyimi ol dúnyalıq ómir ushın jaramaǵan. Ol kiyim taza emes. Tuwilǵan waqıttaǵı sıyaqlı ólgen waqıtta da barlıq adamlar bir qıylı kiyimler kiyiwi kerek dep esaplaǵan. Sonlıqtan da ólgen adamlar ushın aq tawardan kepin tiktilip, erler ushın bunday kiyim úsh bólekten, hayallar ushın bes bólekten tigilgen. Al, náresteler ushın bunday ayırmashılıq joq. Kepinniń aq tawardan tigiliwi minnetli dep esaplaǵan, óytkeni bul gúnásızlqtıń, Muhammedti moyınlıǵanlıqtıń belgisi dep esaplaǵan, bul haqqında quranda hesh nárse aytılmáǵan... Biraq qaraqalpaqlardıń ertedegi ata-babalari, túrk hám basqa da xalıqlar ózleriniń ólilerin kepinsiz, ádettegi kiyimlerin kiygizip kómetuǵın bolǵan». [4:62.] Kórkem sóz ustası bul dialektke tán etnografizm arqalı belgili bir aymaqtıń tillik ózgesheligin, onıń ózine tán bolǵan dástúriy belgisin kórsetiw ushın qollanǵan.

Jayman ataması Shomanay sóylesiminde jayman túrinde ushırasa, Shimbay sóylesiminde shelpek túrinde ushırasadı. Shelpek ataması Kenimex qaraqalpaqları tilinde iyis nan//qudayı gúlshe-qoriqqanda, jaman tús kórgende pisiriletuǵın nan ekenligi aytıladı. [5:11.] B.Qurbanbaeva óziniń arnawlı maqalasında: mayǵa pisirilgen nannıń jayman, jayma, shelpek, iyis nan, sozban, may nan sıyaqlı bir neshe variantları ushırasatuǵınlıǵın aytıp ótedi. [6:65.] Shelpekti xalqımız ata-babalarınıń jolina quran oqıwda, olardı ziyaratlawǵa barganda, olardıń jolina arnap pisiredi, adamlar jaman tús kórsə, túsinde dúnyadan ótip ketken adamdı kórsə, shelpek pisirip, iyis shıǵaradı, sonday-aq, toylarımızda da bawırsaq pisiriwden aldın qazanǵa birinshi bolıp shelpek pisiredi, adamlar jaman nárselerden qorǵanıw maqsetinde, jaman tús kórsə de shelpek pisirip, jeti adamǵa jeti shelpek tarqatadı. Bulardıń barlıǵı xalqımız tilinde «iyis shıǵarıw» dep aytıladı. Xalqımızda iyis shıǵarıwda shelpek penen qosa bawırsaq ta pisiriledi. Iyis shıǵarıw máresimi hár xalıqta hár túrli tayarlanǵan. Misalı: Altay xalıqları dástúrinde, iyis shıǵarıw ushın janlıq

soyıladi, yamasa góshli awqatlar tayloranıwı, hesh bolmaǵanda maylı awqatlar, gúlshe hám shelpek tayloranıwı shárt esaplaǵan. [7:117.] Xorezm máresimlerinde iyis shıǵarıwda bawırsaq pisiriw dástúrge aylanǵan. Aytıwlارǵa qaraǵanda, eger bawırsaq pisirilmese, ruwxlar tinishsiz boladı eken, sebebi bawırsaqtıń iyisi olar ushın tiykargı aziq-awqat sanaladı-mış. Eger de usı aziq tayloranbasa, árwahlar ash qalıp, birewge ziyan jetkeriwi múmkın. [8:113.] Bul isenimler adamlardı jaman nárselerden qorǵawshı kúsh sıpátında qaraladı.

Juwmaqlap aytqanda, M.Nızanov dialektlik etnografizmelerdi qollanıw arqalı qaraqalpaq tiliniń jádá bay, kóp qırıllıǵın hám aymaqlıq mádeniy ózgesheligin kórsetiw ushın qollanǵan. Sonıń menen birge, jazıwshi bay miyraslarımız bolǵan xalqımızdıń úrp-ádet, dástúrlarınıń búgingi künde de qádirlenip, óz áhmiyetun joyıtpay, olardıń barlıq waqıtta xalqımızdıń ájayıp miyrasları bolıp qalatuǵının uqtıradı. Bul dialektlik etnografizmler qaraqalpaq tiliniń leksikasın bayıtıwshi bahalı, teń-tayı joq miyraslar bolıp qaladı.

Ádebiyatlar dizimi(Использованная литература/ References):

1. Nurjanov O.E. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari etnografizmlari. Monografiya. Toshkent, «Bookmany print», 2024.
2. Курбаназарова Н.Ш. Сурхондарё воҳаси тўй маросими этнографизмларининг семантик табиати ва лингвомаданий тадқиқи. Фил. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган дис., Термиз, 2021.
3. Қарақалпақ тилиниң түснандирме сөзлиги. Жети томлық. Ушинши том, Нәқис, «Qaraqalpaqstan», 2023.
4. Есбергенов Х. Қарақалпақлардың гейпара дэстүрлери ҳаққында. Нәқис, «Қарақалпақстан», 1964.
5. Пирекеева А. Конимех қорақалпоқлари шеваси. Филол. фан. ном. ил. дараж. олиш учун тақдим эт. дис. автореф. Нукус-2012.
6. Қурбанбаева Б. Азық-аўқат атамаларының диалектлик өзгешеликлер менен қолланылыўы. Илим ҳэм жәмийет, №1, 2020.
7. Бўронов А. Олтойлар. Тошкент, Мухаррир нашриёти, 2017.
8. Снесарев Г.П. Хорезмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урфодатлари. Монография. Ургенч-2018.